

red. W.T. Eijsbouts
M. van Montfrans
W.H. Roobol
M. Spiering
Ph. Supèr
N.M. Wijnberg

DE ONRUST VAN EUROPA
*fragmenten van cultuur, politiek,
recht en economie*



AMSTERDAM UNIVERSITY PRESS, 1993

INHOUD

Voorwoord	5
Roobol	<i>De onrust van Faust en Stultitia</i> 9
Daniëls	<i>De student</i> 26
Fijsbouts	<i>De persoon</i> 37
Leerssen	<i>De dissonant</i> 49
Rijksbaron	<i>Energie</i> 61
Roobol	<i>De staat tussen hemel en hel</i> 72
Schrauwen/Wijnberg	<i>De markt</i> 83
Spiering	<i>De roman</i> 102
Szász	<i>Het tekort</i> 112
Volman	<i>Détournement de pouvoir</i> 120
Supèr	<i>Avonturen met Casanova</i> 131
Van der Poel	<i>Bretons onvrede</i> 142
Müller	<i>Kennis, seksualiteit en macht</i> 154
Jager	<i>Russische ambivalenties</i> 165
Van Heerikhuizen	<i>De getemde revolutie</i> 177
Harbers	<i>De dag van alle heiligen</i> 188
Groenendijk	<i>Hitlers nationale verlangen</i> 201
Van Dooren	<i>De waterverkoper van Velázquez</i> 211
Dhuygelaere	<i>Les Vingt (1883-1893)</i> 221
Coenen	<i>Spaanse bespiegelingen op Europa</i> 233
Boxhoorn	<i>Duitse ballingen in Italië</i> 243
Van Monttrans	<i>Eigenlijk liever niet — epiloog</i> 252
Namenregister	263

elementen hierin terugkomen. Deze continuïteit contrasteert scherp met de gewijzigde context, maar laat zich hierdoor niet doorbreken. Bepaalde opvattingen zijn stevig verankerd in de ideeën die studenten over zichzelf hebben, en anderen weer over hen. In een ingezonden brief in *de Volkskrant* reageert een Leidse studente op de vraag of jongeren nu de zwaksten van onze samenleving zijn. Haar antwoord is ontkennend.

'Zwak, omdat wij ons om 7 uur 's ochtends uit de sociëteit slepen en de schoonmaakploeg mogen begroeten die onze scherven komt opvegen? Zwak, omdat wij ons in onze overdosis aan vrije tijd tussen Maastricht en Groningen voortbewegen? Zwak, omdat onze koelkast uitpuilt van wijn, tricolore-pasta en olijven, en de kratten bier op het balkon opgetast staan?'¹⁵

Feesten, reizen, drinken ... laat de eigentijdse benamingen weg en hoever zijn we dan eigenlijk, in onze visie op het studentenbestaan, van de middeleeuwse *Carmina Burana* verwijderd?

¹⁵ Ingezonden brief van Judith van den Bos in *De Volkskrant*, 11 mei 1993.



DE PERSOON

La forme existe pour permettre
à la réalité de s'exprimer.
P. Jacqué

W.T. EIJSBOUTS

HENRI DE LA Bastide, Frans antropoloog, verdeelt de wereld in vijf grote cultuursferen. De eerste vier zijn die van het *Woord*, met de Islam; die van het *Gebaar*, met Boeddhisme en Hindoeïsme; die van het *Teken*, met het Verre Oosten en die van het *Ritme*: Afrika. De vijfde cultuursfeer bestrijkt Europa en de joods-christelijke traditie en staat in het teken van de *Persoon*. Over die Persoon gaat het volgende. Men vergeve de schrijver vooraf de gebruikte abstractie. Deze is onvermijdelijk en zelfs onderwerp van het betoog, want De Persoon is zelf een abstractie. Het recht dat iedere mens tegenwoordig heeft op erkenning als persoon voor de wet (art. 6 Universele Verklaring) is het recht op die abstractie.¹

De persoon is de gedaante waarmee onze cultuur de, nee, *elke* individu bekleedt en hem een zekere autonomie toeschrijft ten opzichte van zijn natuurlijke en sociale bindingen en van zijn eigen innerlijke drang. Elke abstractie negeert een aantal gegevens van haar onderwerp; dat is het element van reductie. Zo is de persoon heel wat minder lichamenlijk dan de volledige mens die hij vertegenwoordigt, wat minder grillig en kleurrijk, minder menselijk zelfs. Daartegenover staat dat abstracties nu eenmaal houdbaarder zijn dan hun onderwerp en zo maakt de persoon elke mens ook wat minder vergankelijk; hij geeft hem zijn bestendigheid, identiteit. De persoon is de mens in zijn nette pak: besluitvaardig, verantwoordelijk, berekenbaar; een monu-

¹ Bastide, H. de la, *Les quatre voyages au coeur des civilisations* (Monaco, 1985).

mentje van orde. Het mooie is dat deze abstractie, met al haar generalisering, aan haar onderwerp juist zijn individualiteit verleent.²

De abstractie behelst onderscheid. Een illustratie. Tijdens het congres van Nederlands aanstaande rechters zongen dit jaar drie vrouwen een cabaretlied over rechterlijke lustgevoelens bij zedenzaken. Journalisten waren uitgenodigd, de tekst kwam in de krant en gaf een schandaal. Wat was de fout? Het lied schendt, schrijft D. Pessers, de *persoon* van de rechter. Het verbreekt de abstractie, de scheiding tussen 's rechters menselijke sensualiteit en zijn rechterlijke rol, de scheiding die een hoeksteen is van de persoon van de rechter en die zijn (haar) handelen mede fundeert. Niet dat de rechter geen sensualiteit mag hebben, integendeel. Maar zijn oordeel, zoals zijn persoon, dient zich daarvan te abstraheren. Is dit alleen voor rechters relevant? Natuurlijk niet. Als persoon, onafhankelijk en oordeelkundig, is elke mens een beetje rechter. Het recht heeft ook aan de geschiedenis van het persoonsbegrip wezenlijke bijdragen geleverd.³

De persoon is een constructie, een vorm. Het is moeilijk deze vorm die zo elementair is voor onze samenleving en zo natuurlijk past in onze dagelijkse taal, nog als een constructie voor te stellen en zo ook wat te relativiseren. Er is een bekende filosofische stroming onder de naam Personalisme, opgekomen in de VS einde vorige eeuw en rond de helft van deze eeuw in Europa erg in zwang. Deze beschouwt, globaal genomen, de persoonlijke waardigheid als kern van de werkelijkheid waaraan al het andere moet worden dienstbaar gemaakt. Een afkeer van instituties, van macht en van individualisme, een voorkeur voor omvattende, geestelijke relaties tussen mensen karakteriseert dit personalisme. Het heeft grote invloed gehad (via zijn afkeer van macht en staat) op het Europese ideaal en ook op het Nederlandse socialistische denken van na de oorlog. Bezwaren ertegen gelden zijn naïeve opvattingen over macht en politiek en zijn vergeestelijking van de per-

² Over het persoonsbegrip: Polanyi, M., *Personal Knowledge* (Chicago, 1958); Danto, A.C., 'Persons', in P. Edwards (ed), *The Encyclopedia of Philosophy* (Londen/NY, 1967) vol. 6, pp. 110-114; Mackie, J.L., *Persons and Values: Selected Papers* (Oxford, 1985); Teichman, J., 'The Definition of Person' *Philosophy* 60 (1985) pp. 175-185; Ayer, A.J., *The Concept of a Person and Other Essays* (Londen, 1963).

³ Het eerste couplet luidde: 'Ik geil het meest op zedenzaken/ maar doe altijd eerst mijn toga aan/ ik lees en lik me door de stukken/ zet zoemend mijn vibrator aan'. Geciteerd uit artikel van Pessers, D., 'Het démasqué der Rechters', *De Volkskrant*, 20 april 1993.

soon. Abstracties en conventies als die van de persoon belichamen in de loop van hun tijd ontdekte waarden en belangen. Maar men moet ze niet verabsoluteren.⁴

De relatie tussen persoon en werkelijkheid is paradoxaal. De persoon is de toneelspeler die als het masker (latijn: 'persona') zijn rol speelt. Hij is dus niet echt. Toch hebben weinig abstracties hun makers groter greep op de werkelijkheid gegeven dan deze. In het volgende worden drie momenten uit het ontstaan van de persoon genoemd, te noemen: de breuk, de vorm en het spel.

DE BREUK

De bijzonderheid van het westerse persoonsbegrip is onder antropologen onomstreden. '(...) the Western conception of the person is a rather peculiar idea within the world's cultures', schrijft de befaamde contemporaine antropoloog Clifford Geertz. Is dit eurocentrisme? Volgens de Nederlandse filosoof en kenner van oosterse culturen Frits Staal is de westerse wereldbeschouwing gekenmerkt door een breuk. Hoofdzaak is volgens hem dat wij westerlingen tussen de kosmische en de aardse ordes geen harmonie, geen continuïteit zien zoals andere culturen, en dat wij vervolgens die aarde en haar bewoners (om te beginnen onszelf) als *unieke* verschijnselen beschouwen. Dit zou chauvinisme kunnen zijn, ware het niet dat Staal het Europese wereldbeeld als een mythe beschouwt en het oosten gelijk geeft. Dit geeft ons een zekere afstand; we mogen Staal redelijkerwijs volgen in zijn verbijzondering van het westen, daarbij (gelukkig) in het midden latend welke wereldbeschouwing, oosterse of westerse, de juiste of de beste is.⁵

Twee momenten representeren, historisch, de breuk van de enkeling uit zijn omgeving: het heroïsche, conflictmatige Griekse concept

⁴ Zie bijv. Mounier, E., *Qu'est-ce que le personnalisme* (Parijs, 1947), Rougemont, D. de, *Politique de la personne* (Parijs, 1934). Een gematigde vorm van personalisme: Wilde, A. de, *De persoon* (Assen, 1951).

⁵ Geertz, C., *Local Knowledge: Further Essays in Interpretive Anthropology* (NY, 1983) p. 59. Idem de Nederlandse jurist E.A. Alkema in *Civis Mundi* (1993) p. 61. Een mooi antropologisch overzicht: Kippenberg, H.G., Kuiper, Y.B., Sanders, A.F. (red.), *Concepts of Person in Religion and Thought* (Berlijn-New York, 1990). Staals opvatting is te vinden in Staal, F. *Over zin en onzin in filosofie, religie en wetenschap* (Amsterdam, 1986).

van de individuele handeling en het Joodse concept van de individuele verantwoordelijkheid. Om met de laatste te beginnen:

'De vaders zullen niet met de kinderen ter dood gebracht worden, noch de kinderen met de vaders; ieder zal om zijn eigen zonde worden ter dood gebracht' (*Deuteronomium* 24:16). Deze oudtestamentische breuk met de collectieve vergelding markeert het ontstaan van de individuele verantwoordelijkheid.⁶

Het begrip van de individu als handelingseenheid staat los van zijn verantwoordelijkheid en komt van de Grieken. Zij zagen de menselijke handeling als het vermogen een breuk te slaan in de heersende situatie en processen en uit eigen kracht iets nieuws te beginnen. Verantwoordelijkheid staat hier buiten, past niet in het Griekse aristocratisch wereldbeeld. Betekenis van het handelen is dat het de aandacht en de verering van allen voor zich op kan eisen. Zo blijkt de uitbraak van de aarde uit de kosmos en de enkeling uit zijn natuur en zijn sociaal verband een 'repeterende breuk'. Als een poging tot bezwering van deze wereldse, onrustige politieke ideeën en praktijken is Plato's vormenleer te beschouwen. Het heroïsche thema heeft tot in onze tijd zijn aanhangers gehouden, vooral onder Duitse romantici. Het is geperverteerd in de stroming van het 'decisionisme' van Carl Schmitt.⁷

De Romeinen, individualistisch en intellectualistisch, maken de persoon tot een *juridische* constructie, dus reken- én handelingseenheid. Zij maken het recht van een paternalistisch, statisch, toewijzings-systeem tot een handelingsinstrument voor de individu. Dit is een grote stap in de rechtsevolutie die de beroemde Britse rechtshistoricus Maine typeert als die 'from status to contract'⁸.

De middeleeuwen. 'Noli foras ire; in te ipsum redi; in interiore homine habitat veritas'. Ga niet naar buiten, keer u in, in de innerlijke mens woont de waarheid'. Augustinus (400 AD) koestert de diepte van het menselijk innerlijk en zoekt zijn zekerheid in het Hierboven. Al het uiterlijke, concrete, is immers bedrieglijk en goedkoop. De

⁶ Regressie naar groeps- en familiale verantwoordelijkheid ligt nog op de loer; zie hoe Duitsers van nu de schuld van de oorlog te dragen krijgen en kinderen van NSBers door de omgeving met de daden van hun ouders worden belast.

⁷ Over het Griekse handelingsbegrip Arendt, H., *The Human Condition* (Chicago, 1958) hoofdstuk V. Over Schmitt, zie Wit, Th. W.A. de, *De onontkoombaarheid van de politiek* (KTU Utrecht; eigen uitgave, dissertatie, 1992), pp. 27-33.

⁸ Maine, H.S., *Ancient Law* (Londen, 1927), pp. 173-174; Duff, P.W., *Personality in Roman Private Law* (Londen, 1971).

middeleeuwse bijdrage aan onze persoon moet men desondanks niet onderschatten. Hij betreft het domein van de contemplatieve mens en dat van de ziel. Maar aan het einde van de middeleeuwen breekt 'het ongere individuu', naar de mooie kwalificatie van de filosoof De Rijk, weer uit en wordt vervolgens in het humanisme aanbeden. Na het 'verbreken van de ban op de individualiteit' verschijnt de enkeling op het wereldlijk toneel, als de *uomo singolare* of *uomo unico* (Burckhardt), niet alleen op eer maar ook op eigen geestelijke ontwikkeling en lichamelijk genot uit.⁹

Met deze korte schets van de persoon als enkeling, unicum, bewoner en symbool van de gebroken wereld, moeten we hier genoeg nemen. Gebrokenheid, conflict en uniciteit zijn overigens gewaardeerd in talloze andere vormen van het westerse politieke, juridische, culturele en praktische denken, en van zijn instellingen; van machtendeling tot pluralisme, van dialectiek tot democratie, van vrijheid tot tegenspraak, in het onderscheid tussen naturrecht en positief recht, tussen recht en moraliteit, in de dramatisering van geboorte en dood.¹⁰

DE VORM

Geen vrijheid blijft lang ongebonden; altijd wacht wel regel of verhaal. Burckhardts *uomo unico* belandde in de netten van Verlichting, zijn bevochten vrijheid werd een maatschappelijk, sterker, natuurlijk principe, een status voor iedereen. Hoe bevrijdend kan de abstractie werken! Men zegt vaak dat wij er de moderne mensenrechten aan te danken hebben. Toch is dit niet zeker; de Verlichting had ook regressieve kanten. Lijf en leven kregen de wat steriele abstracties der Verlichting pas door de Romantiek. Het romantische vormgevoel is niet gebaseerd op geestelijke constructies, maar op een gevoeligheid voor gespletenheden en incongruenties in het menselijke bestaan. Wat dit aan de vorm apprecieert is niet zijn logica en enkelvoud, maar de krachten en de feiten die de gespletenheid pareren, het veelvoud bin-

⁹ Augustinus, A., *De vera religione*, gecit. in De Wild, op. cit., p. 22. De Rijk, L.M., *Het ongere individuu, spelbreker en uitdager van het denken* (Leiden, 1983). Burckhardt, J. *Die Kultur der Renaissance in Italien* (Stuttgart, 1958) II: 'Entwicklung des Individuums', pp. 123-124.

¹⁰ N.b. het beeld van de 'gebroke werkelijkheid' dat dateert van de Hervorming, bedoelt iets anders dan waarop hier gewezen wordt. Het slaat op de gebrekkigheid van onze kennis van de goddelijke orde; een wat eenzijdig negatieve beschouwing.

den (denk aan Rousseaus *contrat social*). Overtuigender is dan ook Isaiah Berlin die, zonder ontkenning van alle ellende die de Romantiek heeft aangericht, toch de mensenrechten traceert tot het romantische mensbeeld.¹¹

De sleutel voor ons moderne persoonsbegrip is van Immanuel Kant. Hij mobiliseert de volle persoonlijke verantwoordelijkheid tot handelingsprincipe, verdrijft elke ruimte tussen handelen en toerekening. Een strenge, vreugdeloze constructie; alle vrijheid is meteen en volledig in vorm verpakt. Altijd alleen maar aan de ander denken, vanuit de ander denken, dat is het motto. Geen spoor meer van macht, lust, roem en glans, de elementen die de soevereine, aan niemand verantwoordelijke Burckhardtse individuen bestuurden. Loden doctrines als existentialisme en personalisme zouden zich over Kants erfenis ontfermen.

Toch is, in een lichtere vorm, persoonlijke verantwoordelijkheid het disciplinerende hart van de burgerlijke samenleving. Het systeem erin herkennen we zodra deze dwangvorm elders in de wereld niet blijkt te werken, wanneer de afkondiging van de individuele vrijheid daar niet ieder onder een gecontroleerde persoonlijke netspanning van 220 volt zet, maar op misdaad en lamelendigheid uitdraait. Een van zijn uitwassen herkennen we in onze tijd en ons land met behulp van een passage uit Goethes *Faust*: het is de almacht van de Zorg.

Aan het slot van zijn zorgeloze, onverantwoordelijke duivelsbestaan wordt onze Faust door vrouwe De Zorg zelf gehaald en met blindheid geslagen. Ze vermaant hem:

Wie 'k mijn macht gevoelen liet,
Hem baat heel de wereld niet,
eeuwig donker daalt ter neer;
Voor hem straalt de zon niet meer (...).

De blindgeslagen Faust heeft het niet in de gaten; hij ziet nog slechts zijn ondoofbare innerlijke licht. Bij toverslag is hij als een perfecte landdrost in de weer met bestemmingsplannen, sloten graven en dijken bouwen:

Hoe 't kletteren der spaden mij verblijdt!
't Is 't volk, verschuldigde arbeid doend,

¹¹ Berlin, I., *The Crooked Timber of Humanity: Chapters in the History of Ideas* (New York, 1992) p. 199.

Die de aarde met zich zelf verzoent;
De zee aan strenge banden leit,
Een ring sluit om de golven heen (...).

Aan deze spotprent van blinde Hollandse bestuursijver en zelfingenomenheid beleeft onze held nota bene zijn eerste zalige, dus fatale, moment. Slechts met hemels vernuft, maar zonder duidelijke reden, wordt zijn ziel de duivel nog ontfoetseld.¹²

Kants constructie van de twee werelden die iedere mens bewoont, die van 'de natuur' en die van 'de zedelijkheid', ofwel: die van uiterlijk en innerlijk, is zijn vorm voor de breuk tussen hemel en aarde. Ze is even ontzagwekkend ordentelijk als geschift. Pure stille vorm, geen spoor meer van wanorde, spanning, gespletenheid, onrust. Vooral de belofte van *innerlijke* orde, die in de wereld van de ziel, is verdacht. Waar is in zijn verhaal de moderne Europese personage van de twijfelbaar, wiens identiteit lijkt te zijn opgetrokken uit zijn problemen en hersenspinsels, die zijn ziel niet onder de duim houdt en die de wereld in plaats van met zijn daden, met zijn aarzelingen en fouten bezwangerd: Hamlet, Othello, Lear (en de aanstaande vrouwelijke rechters uit het begin)? Waar is bij Kant de echte subjectiviteit, de verbazing over het eigen geheugen (Augustinus), waar is die labiele en onpeilbare krachtbron van de individualiteit die in onze cultuur worden aangeboord, de *persoonlijkheid*? De filosofie heeft over dit moerassige gebied niet het laatste woord, evenmin trouwens als de psychologie.¹³

Het vormprobleem van de moderne mens, de spanning tussen zijn wereldse en zijn innerlijke staat, is voer voor de literatuur. In Manns *Doktor Faustus* staan de gezusters Iris en Clarissa Rodde ervoor model. Met elk van de zusters loopt het slecht af. Iris kiest voor het burgerlijk bestaan aan de zijde van een ziellose hooggeleerde Hellasdwepers. Het is de façade waarachter ze haar innerlijke leven door een minnaar laat opzwepen. Deze vorm is in onze cultuur instabiel en (mede daarom) een literaire gemeenplaats van de eerste orde (Bovary,

¹² *Faust II*, vijfde bedrijf, vertaling N. van Suchtelen. Over deze bezetenheid zie ook het artikel van A. van Heerikhuizen.

¹³ Voor Kants systeem, zie zijn inleiding tot zijn *Kritik der Urteilskraft*, eerste druk 1790 en talloze malen herdrukt, waarin het zeer beknopt en inzichtelijk is uiteengezet. Over de beperkingen van de psychologie, zie het heldere boek van de psycholoog Kouwer, B.J., *Het spel der persoonlijkheid* (Utrecht, 1963), waarin feitelijk alle psychologische theorie ten opzichte van de persoon speels in gebreke wordt gesteld.

Karenina); het draait erop uit dat de heldin haar minnaar doodschiet wanneer deze zich van haar wil losmaken.

Interessanter is Clarissa Rodde, actrice. Haar trots, die groter is dan haar talenten, drijft haar even meedogenloos als uitzichtloos van het ene naar het andere tweederangs theater. Dan komt de kans, in de gedaante van een rijke warenhuiseigenaar die haar een entree biedt in de grote wereld. Als zijn maîtresse weliswaar, maar voor de carrière zou het een goede en niet ongebruikelijke stap zijn. Niets daarvan: 'zij was veel te trots om haar leven op deze grondslag in te richten. Om haar persoonlijkheid, niet om haar persoon was het te doen', schrijft Mann. 'De grootgrutter had een blauwtje gelopen, en Clarissa was voor nieuwe strijd naar Elbing getogen'. Een dosis blauwzuur moet uiteindelijk de strijd tussen Clarissa en de wereld beëindigen.

Wat was er mis met Clarissa? Zij, toneelspeelster toch, begreep het vormprobleem van de persoon niet; met zijn kunstmatigheid en beperktheid, zijn conventionaliteit kon ze niet overweg. Haar volle 'zelf', haar persoonlijkheid moest altijd in de hoofdrol. Dit is een recept voor misverstand en ongeluk. In een cultuur die de mens losmaakt uit zijn natuurlijke en sociale verband en vervolgens diens innerlijke leven aanboort en cultiveert als bron van verantwoordelijkheid, initiatief en originaliteit, is de gedaante van de persoon onmisbaar als vorm niet ter tentoonstelling, maar ter beheersing van de ontstane dualiteiten. Oprechtheid en authenticiteit *mogen* daar niet de baas spelen.¹⁴

Zo kennen we de persoon uit zijn gebreken. Als abstractie kennen we hem in zijn beperkingen, en in het incidentele blijk van de kracht daarvan. Hoe put iemand uit zijn innerlijke kracht bij het optreden als persoon (waar haalt de rechter, of de gewone persoon, zijn zekerheid vandaan)? Hoe disciplineert de persoonlijke verantwoordelijkheid iemands innerlijke leven? We kennen deze kwaliteiten eenvoudig zonder ze te doorgronden. Het blijven vragen.

HET SPEL

Huizinga schrijft dat het spel een zaak van alle culturen, eigenlijk van alle leven is. Spel, dat is 'een vrijwillige handeling of bezigheid, die

¹⁴ Vertaling citaten Mann door Thomas Grafdijk. Over de paradoxale kwaliteit van *onpersoonlijkheid* in de persoonsvorm zie Kouwer, *op. cit.*, hoofdstuk 28; zie ook de mooie, kritische studie van Sennett, R., *The Fall of Public Man* (New York, 1976). Ook: Lasch, C., *The Cult of Narcissism* (New York, 1979), vooral hoofdstuk IV.

binnen zekere vastgestelde grenzen van tijd en plaats wordt verricht naar vrijwillig aanvaarde doch volstrekt bindende regel, met haar doel in zichzelf, begeleid door een gevoel van spanning en vreugde, en door een besef van "anders zijn" dan het "gewone leven". Zo zou men eens naar het spelelement in de ontwikkeling van de 'rechtspersoon' kunnen kijken. Waarom de rechtspersoon? Omdat hierin het bereik van abstractie en vorm in zekere zin op de spits wordt gedreven. En waarom naar het spelelement? Omdat het spel dat is waarin de vorm zichzelf doorbreekt.¹⁵

Een rechtspersoon is een groep van mensen die als een enkele persoon optreedt (vereniging, vennootschap) of is een afgescheiden vermogen op zichzelf, dat als een persoon wordt voorgesteld (stichting). De personificatie is een vondst waarvan we de originaliteit alleen nog kunnen aflezen aan de moeite waarmee hij tot stand kwam en, vooral, begrepen werd. De Romeinen, met al hun juridisch constructief vernuft, kenden de rechtspersoon niet. De 'geboorte' van het begrip dateert uit de middeleeuwen en is geboekstaafd in een dictaat uit het college van de dertiende eeuwse jurist Jacques de Révigny (School van Orléans). Daar staat: 'als een collegium [een klooster] verwoest wordt, aan wie zal dan het vermogen toebehoren als allen overleden zijn? (...) aan het collegium. (...) Als de eigenaar overlijdt, behoort zijn vermogen aan de nalatenschap die de persoon van de overledene representeert; evenzo blijft, na het overlijden van allen die tot het collegium behoorden, het collegium voortbestaan, dat een persona representata is, zoals de nalatenschap die ook een persoon representeert'. Een klooster zien als een persoon — deze juridische vondst kwam eigenlijk uit de koker der theologen. Voor hen was De Kerk, het mystieke lichaam van Christus, al een levende werkelijkheid. Dus een afzonderlijk klooster, waarom niet? Vroeger heette een rechtspersoon bij ons nog 'zedelijk lichaam'.¹⁶

Maar voor de minder gelovigen was deze sprong niet zo evident. Meer dan zes eeuwen heeft het geduurd, met tot slot (vorige eeuw)

¹⁵ Huizinga, J. *Homo ludens* (Groningen, 1974) p. 28. Van Haersolte, R.A.V., *Personificatie van sociale systemen* (Deventer, 1971).

¹⁶ De tekst van Révigny uit: Bergh, G.C.J.J. van den, *Geleerd recht* (Deventer, 1980) p. 79. Agostini, *Droit Comparé* (Parijs, 1988) p. 173 citeert uit de Codex: 'Catholica Ecclesia et Apostolica Sedes, moralis personae rationem habent ex ipsa ordinatione divina'.

een hevige doctrinaire strijd, tot de rechtspersoon werd geacht meer te zijn dan een 'persona ficta', en aan de *werkelijkheid* toe te behoren. De blokkade werd gevormd door juist dat humanisme welk elke vorm van personificatie afwees als een moderne vorm van mystiek en het personifiëren van niet-mensen als een vorm van archaisch denken. Hugo de Groot kent geen ander rechtssubject dan de mens. Het Anglo-Amerikaanse recht heeft deze blokkade tot de dag van vandaag. Het is wel in staat de vennootschap (corporation) tot een rechtssubject te abstraheren, want die heeft tenminste mensen als leden of aandeelhouders. Maar niet de stichting (trust), de nakomeling van Révigny's gevangaliseerde klooster, die geen mensen als substraat heeft.

Elke vorm ontspringt aan een breuk of een scheiding. Tussen de veertiende en de zestiende eeuw ontstond de naamloze vennootschap, het vehikel van de Europese kapitalistische expansie. Sleutel hiertoe is de scheiding tussen het vermogen van de corporatie en dat van de leden en de daarop volgende scheiding tussen bestuur, kapitaal en arbeid. Als ludiek springt een aantal abstracties in het oog, waarvan hier de belangrijkste is: die van de *personen* der aandeelhouders en hun aansprakelijkheid. Vandaar het (oude) verbod op verschijning van hun namen in die van de — naamloze — vennootschap. Ten tweede de beperking van de *macht* der vennoten ten bate van die van het beheer (door de scheiding van kapitaal en beheer). Ten derde de beperking en openbaarheid van de doelstelling der vennootschap. Ten vierde de uitdrukking van alle handeling in een enkel medium, dat van het geld (en dus de accumulatie van kapitaal en van ondernemingsdrift). Deze abstracties zijn niet tegelijk bereikt en de N.V. is dan ook staps, of beter sprongsgewijs ontstaan, met als gevolg dat niet is vast te stellen of zij een Venetiaanse dan wel een Nederlandse vinding is.¹⁷

Het spel is niet alleen sleutel van de aard der rechtspersoon, maar ook geheel inwendig aan zijn ontwikkeling. Zijn centrale element, de

¹⁷ Zie ook de bijdrage van Schrauwen en Wijnberg in dit boek. Over doctrinaire conflicten m.b.t. de realiteit van de rechtspersoon: Scholten, P., in Asser/V.d. Grinten, *Vertegenwoordiging en rechtspersoon*, I (Zwolle, 1991) p.16. Over het ontstaan van de vennootschap: Favier, J., *De l'or et des épices. Naissance de l'homme d'affaires au Moyen Age* (Parijs, 1987), p. 198. Favier ziet de vennootschap als een Venetiaanse vinding. E.J.J. v.d. Heijden besluit dat de NV Nederlands is en is ontstaan met de VOC, zie zijn *De ontwikkeling van de Naamloze Vennootschap in Nederland voor de codificatie* (Amsterdam, 1908). Zie ook Gaastra, F.S., *De geschiedenis van de VOC* (Haarlem, 1982).

beperking der aansprakelijkheid, illustreert dit het best. Het vormt een uitzondering op de grondregel van de *persoonlijke* aansprakelijkheid, die meebrengt dat iemand met zijn onderneming zijn hele persoonlijke vermogen riskeert. Als ik tienduizend gulden in mijn bedrijf steek, kan ik er best vijftigduizend aan verplichtingen uit oplopen. Als ik tienduizend gulden meeneem naar het casino, zal ik niet meer dan dat bedrag kwijtrakten. Dit is de wereld van de *beperkte* verantwoordelijkheid.

Hoe belanden we van de ene denkwereld in de andere? In twee grote stappen. De eerste is een veralgemening van het wonderlijke 'recht van abandon' uit het zeerecht. W. Mansvelt schrijft: 'Het eigenaardige recht van "abandon" (...) vindt zijn oorsprong ongetwijfeld in de noodzakelijkheid, voor den reeder zich te beschermen tegen de kwade praktijken van ontrouw zeevolk. In de lijst van dien tijd is het een volkomen te billijken poging, om aan onverdiende schade paal en perk te stellen. Het schip met toebehooren wordt daardoor beschouwd als een op zichzelf staande boedel en de schulden terzake van het schip gemaakt als lasten van dezen scheepsboedel, niet als gewone verbintenissen van den reeder (...). De "voyage" dus, is als het ware een afgezonderd vermogen'. De reder kan zo gedwongen het schip abandonneren aan de schuldeisers en met een schone lei beginnen, hoe hoog ook de opgelopen schulden.¹⁸

De volgende stap is die van de 'bodemerij' het verzekeren van een voyage met het schip als onderpand. 'Nu mogen sommigen de assurantie niet als zodanig beschouwen, wie de zestiende eeuw bestudeert, zal zien, dat juist het element van spel een van de oorzaken is van haar snelle opkomst. De reële handel blijkt in dien tijd doormengd, met kansspel, met zuivere gokkerij. Niet alleen "hazarderen" kooplieden in loterijen en dobbelen zij onder elkander, ook mengen zij normalen handel met weddenschap (...). Volgt de illustratie van een handelsovereenkomst waarvan de inhoud afhangt van de vraag of de vrouw van een van de partijen, die al vier dochters achter elkaar heeft gekregen, nu weer een dochter of eindelijk een zoon krijgt. 'Geen ruimer en geschikter veld bestaat er echter voor de weddenschap dan

¹⁸ Mansvelt, W.M.F., *Rechtsvorm en geldelijk beheer bij de Oost-Indische Compagnie* (Amsterdam, 1922) pp. 39-40.

de wisselvallige uitslag van "voyagiën", dan de onberekenbare "Avontuur der Zee"¹⁹.

Met het ontstaan van de VOC was wel de Naamloze Venootschap uitgevonden, maar werd zij nog niet als rechtspersoon gezien. Tot in de negentiende eeuw moest de figuur van beperkte aansprakelijkheid op het oude zeerecht berusten. Pas toen is het begrip van de rechtspersoonlijkheid der N.V. er 'van bovenaf ingehamerd', schrijft Mansvelt (p. 55).

In onze tijd zijn behalve de voordelen ook de bezwaren van de rechtspersoon aan het volle licht gekomen. Spel heeft altijd een element van regressie naar archaische vormen ten bate van grotere efficiëntie, beheersing en routine; zo ook dat van de rechtspersoon. Bedoeld als veilige vorm van avontuur voor de kleine man én de zakenman, dreigt hij de kleine bezetenen een wel erg grote greep te geven op de werkelijkheid.²⁰

Waar toe leidt nu deze beschouwing? Het beginsel van individuele verantwoordelijkheid, de sleutel van het persoonsbegrip, legt een groot deel van de last van het samenleven bij zijn individuele deelnemers. Maar het heeft ook zijn beknellingen; het belemmert de ontplooiing van het zakenleven. Zo komt het van pas dat het persoonsbegrip in zijn abstractie iets speels, relativerends heeft. De rechtspersoon, een abstractie gebaseerd op de menselijke persoon maar tegelijk (beperkte) *inbreuk* op het persoonsbeginsel van de volle verantwoordelijkheid, is hiervan het bewijs.

¹⁹ Mansvelt, *op. cit.*, pp. 40-41.

²⁰ Zie bijv. Galbraith, J., *The New Industrial State* (New York, 1968); Bovens, M., *Verantwoordelijkheid en organisatie* (Deventer, 1990).



DE DISSONANT

Es ist ein grosser Fehler der [Faust-]Sage und des [Faust-]Gedichts, dass sie Faust nicht mit der Musik in Verbindung bringen. Er müsste musikalisch, müsste Musiker sein.¹

JOEP LEERSEN

DOOR DE GESCHIEDENIS van de Europese cultuurmuziek waart een duivel rond. *Diabolus in musica*: zo werd de *tritonus* genoemd, het interval van de overmatige kwart of verminderde kwint. Dit interval ligt (weliswaar niet qua akoestische frequentie-verhouding, maar wel in de modale of diatonische interval-indeling van de toonladder) precies halverwege de volmaakte consonant-intervallen die wij *prime* en *octaaf* noemen, en ook precies halverwege de eveneens volmaakte consonanten die *kwart* en *kwint* heten. Maar ondanks die mooie ligging middenin het octaaf (die de lezer desgewenst kan uittellen op de toetsen van de piano) is de klank ervan eeuwenlang als bijzonder dissonant ervaren. Al in de middeleeuwse stemvoering stond vast dat die wrang-dissonante *tritonus* absoluut vermeden diende te worden.

Later zien we de *diabolus in musica* nog enkele malen de kop opsteken. Een bekende plaats is J.S. Bachs cantate nr 60, 'O Ewigkeit, du Donnerwort', waarin de koraal 'Es ist genug, so nimm, Herr, meinen Geist' begint met drie stijgende grote seconden, hetgeen de wrange *tritonus* of overmatige kwart oplevert. Bach zet dit 'verboden'

¹ Thomas Mann, 'Deutschland und die Deutschen' (1945), in J.W. Goethe, *Faust*, mit einem Nachwort von Thomas Mann (s.l.: Diogenes-Verlag, 1982), p. 371. In het jaar waarin Mann dit schreef was zijn roman *Doktor Faustus* (waarvan de hoofdpersoon, de componist Adrian Leverkühn, een muzikale Faustfiguur was) reeds voltooid; het boek zou echter pas in 1947 verschijnen.

In de muziekgeschiedenis is het Faust-thema sinds Goethe bijzonder geliefd: onder de componisten die zich door Faust lieten inspireren treffen we de namen aan van Berlioz, Schumann, Liszt, Gounod, Alfons Diepenbrock, Lily Boulanger en Busoni. Voor een beschouwing op Manns *Doktor Faustus* vanuit muzikwetenschappelijke hoek, vgl. Paul Op de Coul, 'Doktor Faustus', in *Sleutelwerken. Een letterkundig alfabet*, ed. S. Levie & W. van Peer (Leuven/Apeldoorn: Garant, 1993), pp. 49-56; Op de Coul is overigens op Busoni's onvoltooide Faust-opera gepromoveerd.